

A magyar arisztokrácia történeti szerepe

A történelmet az emberek és a körülmények csinálják, de ez előbbiek nem egyenlően, hanem lehetőségeik, a hatalomban elfoglalt helyük szerint. A magyar arisztokrácia 1848-ig csaknem teljesen, ezt követően pedig jelentős részben a hatalmi elit része volt. Történeti szerepét a szerint szemlélhetjük, hogyan élt adott lehetőségeivel, mennyiben tett eleget a társadalmi helyzet által elé állított követelményeknek és kötelezettségeknek.

A középkori keresztény királyság hatalmi szervezetében, gazdasági és társadalmi rendjében a honfoglaló és az adományos nemesség – Hóman Bálint megfogalmazásában – nagybirtokú ivadékaival a birtokos nemesek, a nobilis egységbe forrottak össze és vagyonban meggazdagodva, mindinkább elkülönültek a szegényebb szabadoktól. A birtokos nemesség két rétegét, a honfoglaló szállásbirtokosokat, a királyi főembereket és tisztviselőket: a hivatali arisztokráciát elkülönítő válaszfal már a XI. század végén ledőlt, amikor Kálmán király a korábbi származású adománybirtokot a szállásbirtokkal jogilag egyenértékű, ágról-ágra öröklődő nemzetségi birtoknak ismerte el. Ehhez járultak az egyre növekvő számú indigéna (honosított) nemzetségek, akiknek utódai a foglaló nemességgel összeházasodva a régi magyar nemzetségekhez hasonló vérségi közösségeket alkottak. Közülük számosan azonosultak magyar hazájukkal és történelmünk kiválóságainak sorát növelték.

A nemzetségi jog alapján álló ősnemesség és az adományosok utódainak összeházasodásával kialakult tehető réteg, a birtokos arisztokrácia a XII-XIII. században már erős hatalmi tényezőként jelentkezett, amely a király akaratával is szembe mert szállni. Ettől kezdve már jogot formálnak hatalmi vezető pozíciókra, gyakran szövetkeznek a központi hatalom ellen. Ez azt is magával hozta, hogy uralkodóváltás esetén a hatalmi elit részbeni leváltására is sor került. Így szorultak ki a hatalomból Károly Róbert alatt pl. a Csák, Kőszegi, Ákos, Ernye, Aba, Kán, Subich, Monoszló, Győr, Türje, Gutkeled, Kaplony, Katapán, Miskolc stb. nemzetségek és családok.

A „minden nemes egyenlő” elv alapján a hatalmi elit rétegei: a főpapok, országos főméltóságok, az előkelők és a vármegyei ispánok az Anjou-kor végére születési arisztokráciává tömörültek, akiknek a hatalma a nagybirtok és az ebből következő hivatali méltóság. Szabadságuk ugyan azonos volt a többi nemesével, de több olyan kiváltsággal bírtak, mint pl. a királyi tanácsban való szereplés, a törvénykezési immunitás, a földesúri bírászkodás, a haza védelme: katonatartás és a várak fenntartása.

A nagybirtokos arisztokrácia Mohács utáni történeti szerepének morális igazolását Szekfű Gyula az ország védelmében látja. A nemzetnek védelemre volt szüksége és ezt az arisztokrácián kívül más nem adhatta meg. Az új várendszer kiépítéséig ez a feladat egyedül rá hárult, ami azt is jelentette, hogy nem volt többé társadalmi ellensúlya. Ez az arisztokrácia túlsúlyát hozta.

Az arisztokrácia, magánjogi alapon szervezett hatalmára támaszkodva, egyre több állami feladatot vállalt magára. Részt vesz a közigazgatásban, beszedi a hadiadót és az egyházi tizedet (a földesúri szolgáltatásokkal egyetemben), katonát állít, szervezi a beszállásolást, hadsereget tart fenn, amelyet háború esetén maga vezet, irányítja a falusi önkormányzatokat, betelepíti az országot, építkezik, rendezi a céhek ügyeit, a kereskedelem ügyét, a tűzvédelmet, az egészségügyet, a jótékonyt, az árvaügyet, a földmérést és a telekkönyvet. Fenntartja a birtokán lévő egyházakat. Mindez azt mutatja, hogy a magyar arisztokrácia igen széleskörű tevékenységet fejtett ki.

Elsősorban a földtulajdonnal járó politikai hatalomból kifolyólag arra törekedett, hogy minél nagyobb feladatkört lásson el az ország vezetéséből. Az arisztokrácia e munkáját személyesen végezte, vagy területi szerveinek: a családülésnek, a tisztiszéknek, az igazgató tanácsnak engedte át. E tevékenység a birtokgazdálkodás és a jogszolgáltatás mellett szintén jelentős, hiszen az ország irányítása e nélkül lehetetlen lett volna.

A magyar arisztokrácia a történelem minden korszakában nagy szerepet vállalt a közéletből. Mária Terézia uralkodásának 40 éve alatt pl. a *Batthyány család* 1751-1765 között nádort, 1742-1756 között horvát bánt, 1732-1746 között kancellárt, 1759-1782 között tárnokmestert, 1746-1748 között kamarai alelnököt, 1776-1779 között primást és 1760-1776 között kalocsai érseket adott az országnak. A *Pálffy család* 1741-1751 között nádort, 1731-1741 és 1765-1773 között országbíró, 1758-1761 között kancellárt, 1778-1786 között alkancellárt, 1758-1772 között koronaörit és 1738-1799 között főajtónállót állított. Az *Esterházy család* 1741-1748 között országbíró, 1733-1741 között horvát bánt, 1762-1776 között kancellárt, 1746-1754 között tárnokmestert, 1741-1763 között koronaörit, 1731-1746 között főlovászmestert és 1725-1745 között primást adott. 1741-1744 között egyszerre négy Esterházy viselt magas méltóságot: Esterházy József országbíró, János koronaöri, Ferenc főlovászmester és Imre primás. 1765-1772 között egyszerre három Pálffyval találkoztunk: Pálffy Miklós országbíró, Lipót koronaöri, és Károly főajtónálló. Míután az állami fizetések csak jelképesek voltak, közéleti hivatalukat nagyrészt a saját költségükön látták el, erre a célra fordítva nagybirtokaik jövedelmének egy részét (pl. Esterházy frankfurti majd szentpétervári nagykövetsége). A jövedelem másik részéből a kultúrát, a tudományt és a művészetet támogatták. Erre elég egy példát említenünk: herceg Esterházy Miklós alkalmazta Haydnt és zenekarát.

Az arisztokrácia tagjai ott ültek a felsőtáblán, uradalmi tisztjei az alsótáblán. Az Esterházy és a Károlyi birtokok testületi szervei pl. nagy figyelmet fordítottak az országgyűlés tevékenységére, elsősorban az adókivetésre. A kismartoni herceg Esterházy birtokközpont pl. 1751-ben az uradalmi ügyész és a levéltárost küldte az országgyűlésre. A nagykárolyi igazgatótanács 1794-ben utasította erdélyi uradalmi ügyészét, hogy az országgyűlésen vegyen részt és arról jelentsen. Egyes arisztokraták saját megbízottat, ágenst tartottak az alsótáblán.

E mellett nem hanyagolták el a vármegyei szintet sem: ahol örökös főispánok voltak személyesen, ahol nem, küldötteik által képviseltették magukat a megyei közgyűlésen. A közigazgatást anyagilag is támogatták: Szatmár vármegye adminisztrációját pl. az örökös főispán Károlyi grófok nagykárolyi uradalmi pénztára finanszírozta. A herceg Esterházy uradalom kismartoni igazgatósága 1758-ban értékes telket adott sólerakó hely építésére, 1781-ben Léván telket postaállomás létesítésére. Egyes uradalmak (Balassa, Károlyi) a postát készpénzzel és természetbeniekkel is támogatták. 1812-ben a körmendi Batthyány uradalom javította meg a helybeli harmincados házat.

Az állami adók behajtásában való közreműködés hagyományos feladat volt. Ezt az 1723:63. tc. is tudomásul vette, csak Mária Terézia Urbárium a hártotta el elvben az állami adó beszédésében és továbbításában a földesúr, illetve tisztjei beavatkozását. Foganatja azonban ennek sem lett: a nagybirtok kormányzata 1848-ig folytatta adóbeszedési működését. Az uradalomra kivetett hadiadó nagyságát az uradalmi főtisztek, vagy maga a nagybirtokos, a megyegyűléseken ismerték meg. Az adókivetés alapjául szolgáló összeírást az uradalmi tisztek készítették és ők végezték a kivetést is. A nagybirtokkormányzat ügyelt arra, hogy a jobbágyokat ne terheljék túl állami adókkal, valamint hogy a kivetés igazságos és arányos legyen. Herceg Esterházy 1751-ben a tisztartók feladatává tette: vizsgálják meg, hogy a királyi adókat jól osztották-e szét. Az 1752. évi primási utasítás szerint a jószágkormányzónak kellett ügyelnie arra, hogy „a költségek ereje el ne foggyon. Ha ennek a megyei proportio az oka, kérjen könnyebbí-

tést." A primás felhívta a figyelmet, hogy a jobbágyfalvakat és magukat a jobbágyokat egyenlően kell terhelni. Mária Terézia Urbáriuma is az igazságos adófelosztást hangoztatta. Az arisztokraták egy része, pl. Esterházy, Károlyi, Zichy, arra törekedett, hogy az állami adókat tisztjei útján maga szedje be, hogy a jobbágyokat a megyei adószedő ne nyomorgassa.

Az adókon felül az uradalmak közvetlen katonatartással és beszállásolással tartoztak. Ennek a nyilvántartása, szétosztása és a felmerült panaszok kivizsgálása a nagybirtok feladata volt. Közreműködtek a katonafogásban és az újonccéllításban. A francia háborúk idején telekosztás ígéretével küldték hadba a zselléreket. A nemesi felkelés közkatonáit az uradalmak zsoldért fogadták. A hazatérők azt a kedvezményt kapták, hogy nem vitték el őket katonának. Erre maga herceg Esterházy Miklós adott utasítást.

Az arisztokrata családok ősidőktől fogva tartottak fenn saját katonaságot. Ezek közül a legismertebb az Esterházy- és a Károlyi-ezred. 1734-ig az egyik Esterházy-zászlóaljra (69 fő) 1967 Ft-ot, 74 mérő búzát, 145 mérő rozst, 1234 font sót, 1500 font húst és 22 veder bort fordítottak. A készpénz ettől kezdve 4266 Ft-ra emelkedett.

A Károlyi-ezred irányítását maguk a Károlyi grófok látták el. Az ezredet 1734-ben az egykori kuruc generális, Károlyi Sándor alapította. Törzse egy ezredesből, alezredesből, főstrázsamesterből, szállásmesterből, titkárból, káplánból, segédtsiztből, élelmező tsiztből, felcserből, dobosból, kocsimesterből és porkolábból állott. A katonaságot kezdetben teljes egészében a grófi magánpénztár tartotta fenn.

Szekfű Gyula a magyar arisztokrácia XVIII. századi történeti szerepét, mint ahogy a korábbi korszakban a honvédelemben, az ország újratelepítésében látta. Véleménye szerint ez különböztette meg a nyugati gabonatermelő agrár nagyüzemektől. Kétségtelen, hogy a telepítés a magyar arisztokrácia fontos tevékenysége, eredménye azonban, a nemzetiségi vidékek megnövekedése miatt, nem teljesen egyértelmű. A telepítés a legtöbb helyen az arisztokrácia kezében volt, az állami szervekkel együttműködve ők határozták meg annak irányát és helyét. Figyelembe vették a munkaerő-szükségletet, az iparosokkal, kereskedőkkel való ellátottságot.

Az uradalmak területén élő iparosok és kereskedők felügyelete a birtokkormányzat dolga volt. Ennek elsődleges célja, hogy „mesterségbeli munkát vagy más hasznot tegyenek”, ezt szolgálta céhekbe való tömörülésük. Működésüket, gazdálkodásukat a nagybirtok ellenőrizte: a céhmesterek gazdálkodásukról a tisztiszéknek adtak számot. A csákvári Esterházy tisztiszék pl. 1798-ban a helybeli fazekasok villongását igyekezett megfékezni. A Bánffy család 1806. évi családgyűlése a somlyói csizmadiacéhet rendszabályozta meg.

A gyakori tűzvészek, az abból adódó károk arra kényszerítették a nagybirtokot, hogy foglalkozzon a tűz megelőzésével. Elrendelték pl. vascsáklyák tartását, „tűz ellen való fecskendőt” szereztek be, kőkémények építését szorgalmazták (a téglát ingyen adták hozzá). A tűz megelőzésére szigorú szabályokat hoztak. A Csákyak tisztiszéke 12-15 korháccsal és elkobzással büntette azokat az asszonyokat, akik a kemenében szárították és ezzel tűzveszélyt okoztak. 1812-ben a Széchenyiek arra kötelezték a cenki hamuzsír-égetés bérlőjét, hogy a fát csak a kijelölt helyen tárolja és égesse el: „Csak így lehet megakadályozni, hogy a tűz tovább kapjon és kárt tegyen”. A tűzkárt szenvedetteket támogatásban részesítették.

A nagybirtok ellátott bizonyos egészségügyi, közegészségügyi teendőket. Járványok idején közreműködött a kordon létesítésében és fenntartásában, szállást adott a megyei orvosnak. Saját jobbágyaik gyógyítására kevesebb gondot fordítottak, de vannak adataink erről is. 1780-ban pl. a bittsei orvos kérte a herceg Esterházy-igazgatóságát, hogy természetbeni juttatást kapjon, mivel már 20 éve ingyen gyógyította a jobbágyokat. Néhány, a herceg Esterházy kismartoni, fraknoi, kőszegi, lékai, sopronnyéki, pécenyédi, a tatai Esterházy, a keszthelyi Festetics és a körmendi Batthyány urada-

lomban kórház működött. Ezek fenntartása teljes mértékben az uradalmakat terhelte. Festetics Kristóf 1765-ben, a majorátust alapító végrendeletében (amely majorátusra Festetics György gróf 1783-ban kért uralkodói jóváhagyást) úgy rendelkezett, hogy a keszthelyi javakat bíró örökös „gondoskodjék az ispotályról. Vegye föl az igyefogyott személyeket, elsősorban a született keszthelyi fiakat vagy a keszthelyi (uradalmi) tartományban lévő jobbágyi fiakat és régi szolgákat”. A kórházban helyezték el a munkaképtelenné vált öregeket, betegeket: néhány helyet külön erre a célra tartottak fenn. Közismert, hogy Batthyány Strattmann László körmendi szemorvos ezt a szép hagyományt, a szegény betegek ingyen kezelését, a XX. században is tovább folytatta.

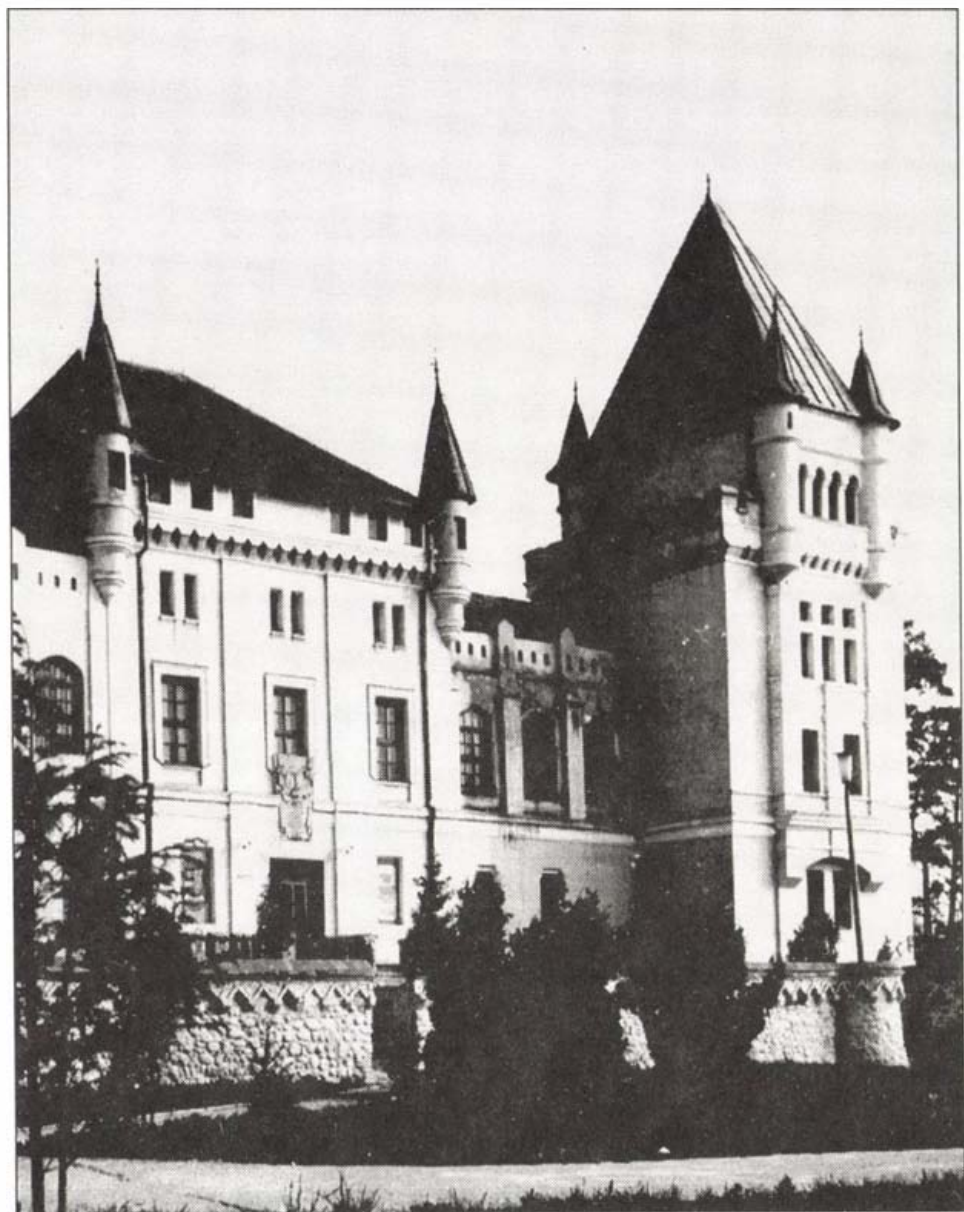
Fontos feladat volt a jobbágy-árvák sorsának a rendezése. A kérdéssel Mária Terézia Urbáriumáig hivatalosan nem foglalkoztak, ez viszont kimondta, hogy a gyámság, illetve az árvák védelme a nagybirtokot illeti. A gyakorlat szerint, ha az elhalt jobbágy vagy zsellér árvát hagyott hátra, azt a birtokkormányzat írta össze, mindent pontosan bevezetve az árvakönyvbe. A vagyont értékesítették, a pénzt az árvapénztárban helyezték el. A tőkét azután kamatra kiadták, a bevett kamatot az árvák tartására fordították. Így ezek a pénztárak a hiteligény kielégítése szempontjából is fontos szerepet játszottak. Az elszámoltatást a birtokkormányzat végezte.

A kegyúri jogból következett az arisztokrácia számára a vallásüggyel való foglalkozás. A kegyúri jog intézménye a középkorból átplántált és a nagybirtokhoz fűződő jogok és kötelezettségek összessége volt. Eredetileg a birtokos a birtokán emelt egyházzal és papjával, mint a maga alkalmazottjával, rendelkezett. Ez magában foglalta az egyházi személyek kinevezésével, ellátásával, az egyházi épületek, intézmények fenntartásával, az egyházi pénzkezeléssel, alapítványokkal kapcsolatos, valamint a különböző vitás ügyeket. Az egyházak, a templom, a plébánia, a paróchia, az iskola építésére és fenntartására a magyar arisztokrácia sokat áldozott, az alsó fokú iskoláztatást csaknem teljes egészében magára vállalta.

A birtokkormányzat és a közigazgatás mellett az arisztokrácia részt vállalt a jogszolgáltatásból, ami 1848 előtt nem volt elválasztva a birtokkormányzattól. Az úriszék a földesúri hatóságnak, a földesúr hatalmának a megjelölése, amely magában foglalta a jobbágyai feletti összes jogait. Azt a hatalmat jelentette, hogy a nagybirtok az illetékeségébe tartozó, a jobbágyai közti vagy másoknak azok elleni pereiben a törvény szerint ítélkezzen, a bűnösöket megbüntesse. Ez azonban nemcsak jog, hanem kötelesség is. Már a Hármaskönyv kimondta az isteni és az emberi jogra hivatkozva: „Minden földesúr, bármiféle jobbágyai, parasztjai és nemtelen cselédjei részéről, minden megsértett vagy károsított panaszos embernek pusztá kérésére és panaszára tartozik törvényt és igazságot tenni és szolgáltatni”. Büntetést vont maga után, ha a nagybirtokos vonakodott törvénykezni, ha 15 napon belül nem hívta össze az úriszéket, vagy ha egy felbbezett és a megyétől visszaadott pert nem folytatott.

A jogszolgáltatás költségei teljes egészében a nagybirtokot terheltek. A XVIII. századra, a korábbi bírságolási rendszer megszűntével, az úriszék nem járt bevétellel. A kiadások viszont annál magasabbak voltak. A költségek a bírák (elnök, ülnökök, törvényes bizonyág és tanúk) napi- és fuvardíjaiból, szállásköltségekből, ellátásból, az elhasznált irodaszerek (papír, tinta, spanyolviasz, zsineg stb.) árából és nem utolsósorban a rabtartás kiadásaiából tevődtek össze. Az 1776. január 7-11-i kluknói Csáky-úriszék költségei pl. 70 Ft-ot tettek ki. A tételek között fehér és házikenyér, vaj, fűszer, különböző konyhai nyersanyagok, marha-, bojt- és sertéshús, szalonna, sör, bor, világítás, citrom, káposzta, lópatkolás, szánjavítás, konyak, kávé, cukor, a hajdúnak, lovászoknak, szakácsnak adott borralaló, a lovaknak szalma, zab található. A zólyomi Esterházy nagybirtok 1805-1820 között 3726 Ft-ot, a Perényi-úriszék 1833. január 23-án (egy nap) 183 Ft-ot adott ki. Mindezzel az arisztokrácia a saját területén magára vállalta a lakosság mintegy 90%-át érintő alsószintű bíráskodást, pótolta a járásbírósgát.

1848, majd 1867 után a magyar arisztokráciának ez a hatásköre megszűnt, de megmaradt a közéletben, a politikában játszott szerep. Többek között az Andrássy, Apor, Batthyány, Bethlen, Csáky, Esterházy, Festetics, Károlyi, Pallavicini, Podmaniczky, Széchenyi, Tisza és Zichy család a XX. századi magyar történelemből is méltón vette ki a részét.

*Gróf Kendeffy kastély. Óralja-Bogdánfalva, Hunyad megye
Horváth József felvétele*